

ὁ Ρουσσώ, δημιουργεῖ τὸ κοινωνικὸν αὐτοῦ καὶ πολιτικὸν σύστημα. Ἄφοῦ ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν φύσιν, ἡ συνῶδ' αὐτῆς νόμοις αὐτῆς ζωῆ εἶνε τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πολιτικὴ κοινωνία πρέπει νὰ ὀργανωθῆ κατὰ τοὺς αἰωνίους καὶ ἀναλλοιώτους τούτους νόμους. Ἐντεῦθεν παράγεται ἡ καθολικὴ βούλησις τῆς πολιτείας, συλλήβδην ἐκπροσωποῦσα τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς ἐνότητα, μὴ ἀνεχομένη ἄλλην ἐκτὸς αὐτῆς δύναμιν καὶ ἰδέαν, τείνουσα δὲ ν' ἀπορροφήσῃ πᾶσαν ἀτομικότητα, ἧς ἡ κατ' ἰδίαν ὑπερξίς ἤθελε συνταράξει τὴν πολιτικὴν ἐνότητα καὶ εὐκοσμίαν. Τοιαύτη ἡ εἰκὼν τῆς πολιτικῆς ταύτης θεωρίας, ἣν οὕτως ἰσοψίζει ἐν τινι περιπολιτικῆς οἰκονομίας ἀρθρῷ, καταχωρισθέντι ἐν τῇ *Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* :

«Τὸ πολιτικὸν σῶμα, ὑπὸ τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ ἐννοιαν, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς σῶμα ὀργανωμένον, ζῶν, ὁμοιον πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. Ἡ ὑπερτάτη ἀρχὴ ἐκπροσωπεῖ τὴν κεφαλὴν, οἱ νόμοι καὶ τὰ ἤθη εἶνε ὁ ἐγκέφαλος, ἀρχὴ τῶν νεύρων καὶ ἔδρα τοῦ νοῦς, τῆς βουλήσεως καὶ τῶν αἰσθήσεων, τῶν ὁποίων οἱ διοικηταὶ καὶ οἱ ἄρχοντες εἶνε τὰ ὄργανα· ἡ ἐμπορία, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία εἶνε τὸ στόμα καὶ ὁ στόμαχος, παρασκευάζοντα τὴν κοινὴν τροφήν· ἡ δημοσία οἰκονομία εἶνε τὸ αἷμα, διὰ τοῦ ὁποίου σοφὴ διάταξις, χρωμένῃ ταῖς λειτουργίαις τῆς καρδίας, διαμερίζει τὴν τροφήν καὶ τὴν ζωὴν καθ' ὅλον τὸ σῶμα· οἱ πολῖται εἶνε τὸ σῶμα καὶ τὰ μέλη, δι' ὧν κινεῖται, ζῆ καὶ ἐργάζεται ἡ μηχανὴ, ἅτινα μόλις ἤθελέ τις πληγῶσαι εἰς οἷονδ' ἕποτε μέρος, καὶ ἀμέσως ἡ ὀδύνηρὰ ἐντύπωσις ἤθελεν ἐπέλθει εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἂν τὸ ζῶον διατελεῖ ἐν καταστάσει ὑγείας.»

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης θεμελιωμένη ἡ πολιτεία, οὐδεμίαν ἄλλην ἐξουσίαν δύναται ν' ἀνεχθῆ ἐκτὸς ἑαυτῆς· ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἤθελεν ἐπέλθει ἡ διάλυσις καὶ ἡ ἀποσύνθεσις. Πᾶν τὸ συντελοῦν εἰς τὴν ὑπερξίαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς πολιτείας, δεόν ν' ἀνήκῃ εἰς αὐτήν· καθὼς δὲ ἡ πολιτεία εἶνε ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετος, τοιαύτη κατ' ἀναπόφευκτον συνέπειαν πρέπει νὰ ᾔηνε καὶ ἡ ἰδιοκτησία, ἀνήκουσα εἰς τὸ σύνολον, οὐχὶ δὲ εἰς τὸ ἄτομον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ σώματος τῆς πολιτείας. Ἐντεῦθεν ἡ ἀγανάκτησις τοῦ Ρουσσώ κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας, ὡς τῆς ἀρνήσεως τῆς ἐνότητος καὶ τῆς καθολικῆς βουλήσεως τῆς πολιτείας καὶ ὡς τῆς καταστροφῆς τῆς φυσικῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων. Οὕτως ἀνακραῖζει κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν τινι τῶν ἐξάψεων τοῦ ἀντικοινωνικοῦ πάθους του : ἀὸ πρῶτος ἐγκλείσας γήπεδον καὶ φαντασθεὶς νὰ εἴπῃ, τοῦτο ἀνήκει εἰς ἐμέ, εὐρῶν δὲ ἀρχοῦντως ἀπλοῦς ἀνθρώπους διὰ νὰ τὸν πιστεύσωσιν, ὑπῆρξεν ὁ ἀληθὴς θεμελιωτῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ πόσων ἐγκλημάτων, πολέμων καὶ φόνων, ἀπὸ πόσης ἀθλιότητος καὶ φρίκης ἤθελεν ἀπαλλάξει τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐκεῖνος ὅστις, ἀποσπῶν τοὺς εὐσεβεῖς ἢ πληρῶν τὴν τάφρον, ἤθελε κραῖζει πρὸς τοὺς ὁμοίους

του: Προφυλάττεσθε ἀπὸ τοῦ ἀπαταῶνος, ἐχάθητε, ἂν λησμονεῖτε ὅτι οἱ καρποὶ ἀνήκουσιν εἰς πάντας, καὶ ὅτι ἡ γῆ δὲν ἀνήκει εἰς κανένα. Ἀλλὰ κατὰ μεγίστην πιθανότητα τὰ πράγματα τότε εἶχον περιέλθει εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ διαρκέσωσιν, ὅπως εἶχον, διότι ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἰδιοκτησίας, ἀπορρέουσα ἀπὸ ἄλλων προγενεστέρων ἰδεῶν, αἵτινες εἶχον γεννηθῆ κατὰ διαδοχὴν, δὲν ἐμορφώθη ἀμέσως ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι· καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπέλθωσι μεγάλαι πρόοδοι, νὰ κτηθῶσι πολλὰ εἰσομηχανία καὶ φῶτα, νὰ μεταβιβάσθωσι καὶ ν' αὐξηθῶσιν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, πρὶν ἢ περιέλθῃ εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο τέρμα τῆς φυσικῆς καταστάσεως. ¹⁾

Ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐλεύθερος καὶ πανταχοῦ εἶνε δέσμιος· ἐνῶ δὲ πιστεύει ἑαυτὸν κύριον τῶν ἄλλων, εἶνε μᾶλλον αὐτῶν δοῦλος. Πῶς ἐγένετο ἡ μεταβολὴ αὕτη; ἄγνωστον· τί δύναται νὰ τὴν καταστάσῃ νόμιμον; ἂν τις παρετήρει τὴν βίαν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα, οὐκ ἔλεγεν: ἐνόσω λαός τις εἶνε ἠναγκασμένος νὰ ὑπακούῃ, καὶ ὑπακούει, πράττει καλῶς· ἐνόσω δύναται νὰ σείσῃ τὸν ζυγὸν του, καὶ τὸν σείει, πράττει καλλίτερον ἀκόμη· διότι, ἀνακτῶν τὴν ἐλευθερίαν του δι' οὐ δικαίου τῷ ἀφηρέθῃ αὕτη, ἢ δικαιούται νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ, ἢ δὲν ἦτο δίκαιον ν' ἀφαιρεθῇ ἀπ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ κοινωνικὴ τάξις εἶνε ἱερὸν δίκαιον, ἀποτελοῦν τὴν βᾶσιν πάντων τῶν ἄλλων. Ἐν τούτοις τὸ δίκαιον τοῦτο δὲν ἀπορρεῖ ἀπὸ τῆς φύσεως, θεμελιούται λοιπὸν ἐπὶ τῆς συνθήκης. Αὕτη ἡ συνθήκη ἐπικρατεῖ ἐν ἀπάσαις ταῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν, ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ μελέτης δυναμένη νὰ παρατηρηθῇ. Ἐπὶ παραδείγματι, ἡ οἰκογένεια, ἥτις εἶνε ἡ παλαιτάτη πασῶν τῶν κοινωνιῶν, καὶ ἡ μόνη φυσικὴ, ὑφίσταται διὰ τῆς συνθήκης. Τὰ τέκνα μένουσι παρὰ τῷ πατρὶ ἐφ' ὅσον χρόνον ἔχουσιν ἀνάγκην αὐτοῦ πρὸς συντήρησιν, ἐκλιπούσης δὲ τῆς ἀνάγκης, ὁ φυσικὸς δεσμὸς διαλύεται, καὶ ἂν ἐξακολουθοῦσι νὰ μένωσι παρ' αὐτῷ, γίνεται τοῦτο οὐχὶ φυσικῶς, ἀλλ' ἐκουσίως. ²⁾

Ἡ φυσικὴ αὕτη κατάστασις δὲν δύναται νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ μακρὸν, ἤθελε δ' ἀπολεσθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἂν δὲν μετέβαλλε τρόπον ζωῆς· ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι μόνον διὰ τῆς συνενώσεως τῶν ἀτομικῶν δυνάμεων δύνανται νὰ κτεισχύσωσι κατὰ πάσης ἐξωτερικῆς ἀντιστάσεως, ἐπέρχεται ἡ ἀνάγκη τῆς εὐρέσεως κοινωνικοῦ τύπου, ὑπερασπιζομένου καὶ προστατεύοντος πάση τῇ κοινῇ δυνάμει τὸ πρόσωπον καὶ τὰ ἀγαθὰ ἐκάστου κοινωνοῦ, καὶ δι' οὐ ἕκαστος, ἐνούμενος πρὸς πάντας, εἰς ἑαυτὸν μόνον ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ ἐν τούτοις, καὶ νὰ μένῃ ἐπίσης ὡς καὶ πρότερον ἐλεύθερος· τοιοῦτον τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα, τοῦ ὁποῦ παραέχει τὴν λύσιν ἡ κοινωνικὴ συνθήκη, ἥτις δύναται νὰ διατυπωθῇ διὰ

¹⁾ Discours sur l' origine de l' inégalité parmi les hommes.

²⁾ L. I Ch. I.

τοῦ ἀκελούθου τύπου: ἕκαστος ἐξ ἡμῶν τίθησιν ἐν κοινῷ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ τὴν ἰσχὺν ὑπὸ τὴν ὑπερτάτην διεύθυνσιν τῆς καθολικῆς βουλήσεως· ἀποδεχόμεθα δ' ἕκαστον μέλος ὡς ἀδιαιρέτον μέρος τοῦ ὅλου. Τὸ δημόσιον τοῦτο πρόσωπον ἐκαλεῖτο ἄλλοτε πόλις, ἤδη δὲ πολιτεία. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τοὺς κοινωνοὺς, καλοῦνται οὗτοι συλλήβδην λαός, καὶ ἰδιαιτέρως μὲν πολῖται, ὡς μετέχοντες τῆς ἀνωτάτης αὐθεντείας, ὑπήκοοι δὲ, ὡς ὑποτεταγμένοι εἰς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Ἄμα τοῦ πολιτικοῦ τούτου σώματος ἀποτελουμένου, οὐδεὶς δύναται νὰ προσβάλῃ ἐν τῶν μελῶν αὐτοῦ, ἔτι δ' ὀλιγώτερον τὸ σῶμα, χωρὶς νὰ αἰσθανθῶσι τοῦτο καὶ τὰ μέλη· οὕτω τὸ καθήκον καὶ τὸ συμφέρον ὑποχρεοῦσιν ἀμφοτέρως τὰ συμβαλλόμενα μέρη εἰς ἀλληλοβοήθειαν. Ἐκαστον ἄτομον, ὡς ἄνθρωπος, δύναται νὰ ἔχῃ ἰδιαιτέραν βούλησιν, ἀντίθετον πρὸς τὴν καθολικὴν, ἣν ἔχει ὡς πολίτης, ἐν τούτοις οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὑπακοὴν εἰς αὐτήν, ἄλλως θὰ καταναγκασθῆ εἰς τοῦτο ὑφ' ὅλου τοῦ σώματος, ὅ,περ σημαίνει ὅτι θὰ βιασθῆ νὰ καταστῆ ἐλεύθερος· διότι ὑπὸ τοιοῦτον ὄρον ἕκαστος πολίτης ὑπόκειται εἰς τὴν πολιτείαν, ἥτις προφυλάττει αὐτὸν ἀπὸ πάσης προσωπικῆς ἐξαρτήσεως, τοῦθ' ὅ,περ καθίστησι νομίμους τὰς ἀστικὰς ὑποχρεώσεις, αἵτινες, ἐλλείποντος τούτου, θὰ ᾔσαν ἄτοποι, τυραννικαί, ὑποκείμεναι εἰς τὰς μεγίστας τῶν καταχρήσεων¹⁾).

Ἐκλειπούσης τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἀξιοσημείωτος μεταβολὴ ἐπέρχεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου· εἰς τὸ ἐνστικτον ὑποκαθίσταται ἡ δικαιοσύνη, παρέχουσα εἰς τὰς πράξεις αὐτοῦ τὴν ἐλλείπουσαν πρότερον ἠθικότητα· τὴν φυσικὴν ὄθησιν διαδέχεται ἡ φωνὴ τοῦ καθήκοντος, τὰς ὁρμὰς τὸ δίκαιον, ὃ δὲ ἄνθρωπος βλέπει ἐκυτὸν ἠναγκασμένον νὰ συμβουλευῆται τὸ λογικόν του, ἢ ν' ἀκούῃ τὰς κλίσεις του. Μολονότι δὲ ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ στερεῖται πολλῶν πλεονεκτημάτων, κερδαίνει ἕτερα, αἵ δυνάμεις αὐτοῦ ἐξασκοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται, τὰ αἰσθηματὰ του ἐξευγενίζονται, ὅλη δὲ ἡ ψυχὴ του ἐξυψοῦται οὕτως, ὥστε ὄφρα νὰ εὐλογῆ ἀκατακύστως τὴν εὐτυχῆ στιγμὴν, ἥτις τὸν ἀπέσπασεν ἀπὸ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, καταστήσασα αὐτὸν ὄν πνευματικὸν καὶ ἄνθρωπον. Οὕτως ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀπόλλυσι διὰ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης τὴν φυσικὴν αὐτοῦ ἐλευθερίαν καὶ ἀπεριόριστον ἐπὶ πάντων τῶν πραγμάτων δίκαιον, κερδαίνει τὴν ἀστικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν κτήσιν παντὸς ὑφ' αὐτοῦ καταλαμβανομένου· διακριτέον ἐν τούτοις τὴν φυσικὴν ἐλευθερίαν, ἔχουσαν ὄρα τὰς δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, ἀπὸ τῆς ἀστικῆς περιορισμένης ὑπὸ τῆς καθολικῆς βουλῆσεως· ἡ δὲ κατοχὴ, ἥτις εἶνε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βίαις, ἢ τὸ δίκαιον τοῦ πρώτου καταλαβόντος, διακρίνεται τῆς ἰδιοκτητίας, ἥτις δὲν δύναται νὰ βιασθῆ ἢ ἐπὶ θετικῷ μόνον τίτλῳ. Τὸ δίκαιον τοῦτο, εἰ καὶ πραγματικώτερον τοῦ

¹⁾ L. I. ch. VI.

δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου, καθίσταται ἀληθές, ἐκάστου δικαιουμένου ἐπὶ παντός τοῦ ἀνγκυαλιούντος αὐτῷ· ἀλλ' ἡ θετική πράξις, ἡ καθιστώσα αὐτὸν ἰδιοκτήτην, τὸν ἀποκλείει παντὸς ἑτέρου. Ἴδού δικτὶ τὸ δίκαιον τοῦ πρώτου καταλαμβάνοντος, τοσοῦτον ἀσθενές ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει, εἶνε σεβαστὸν ἐν τῇ πολιτικῇ.¹⁾

Οὕτω σχηματίζεται ἡ πολιτικὴ κοινωνία, τέλος ἔχουσα τὸ κοινὸν συμφέρον· διότι ἂν ἡ ἀντίθεσις τῶν συμφερόντων κατέστησεν ἀνεγκυκατὸν τὸν σχηματισμὸν τῶν κοινωνιῶν, κατέστησε δυνατὸν αὐτὸν ἡ ἀρμονία αὐτῶν τούτων τῶν συμφερόντων· ἀπασα δὲ ἡ κοινότης τῶν διαφορῶν τούτων συμφερόντων ἀποτελεῖ τὸν δεσμόν, ἐφ' οὗ βασιζομένη πρέπει νὰ κυβερνᾶται ἡ κοινωνία, καὶ δι' οὗ ἐκδηλοῦται ἡ κυριαρχία, ἣτις εἶνε ἡ ἐξάσκησις τῆς καθολικῆς βουλήσεως, οὐδέποτε δυναμένη ν' ἀπαλλοτριωθῇ, ἢ νὰ διαιρεθῇ, ἢ νὰ μεταβιβασθῇ, διότι ἡ εἶνε καθολικὴ ἡ βούλησις, ἡ δὲν εἶνε· ἡ εἶνε ἡ βούλησις τοῦ πολιτικοῦ σώματος, ἡ μόνον μέρος τινὸς αὐτοῦ· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιστάσει, ἡ δεδηλωμένη αὕτη βούλησις εἶνε πράξις κυριαρχίας, ἀποτελοῦσα νόμον· ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ εἶνε ἰδιαιτέρα μόνη βούλησις, δικαστικὴ πράξις.²⁾

Ἡ κυριαρχία αὕτη, ἐκπροσώπησις οὕσα τῆς καθολικῆς βουλήσεως, ἐξασκεῖ ἀπόλυτον κράτος ἐπὶ τῶν ἀτόμων, ὧν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐλευθερία ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς πολιτείας. Διὰ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης πᾶσα κυριαρχικὴ πράξις, δηλ. πᾶσα πράξις τῆς καθολικῆς βουλήσεως, ὑποχρεοῖ ἢ εὐνοεῖ ἐξίσου πάντας τοὺς πολίτας, διότι ὁ κυριάρχης γινώσκει μόνον τὸ σῶμα τοῦ ἔθνους, οὐδεμίαν δὲ ποιεῖ μεταξὺ τῶν ἀποτελούντων αὐτὸ διάκρισιν. Ἀλλ' ἡ κυριαρχία αὕτη, ὅσον καὶ ἂν ᾔνε ἀπόλυτος, ἱερὰ, ἀπαρβίαστος, δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τῶν καθολικῶν συμβάσεων, οὔτε ὁ κυριάρχης δικαιούται νὰ ἐπιβαρύνῃ ἕνα ὑπήκοον μᾶλλον τοῦ ἄλλου, διότι τότε, τῆς ὑποθέσεως καθισταμένης ἰδιωτικῆς, δὲν εἶνε πλέον ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἀρμοδία.³⁾

Ἡ κοινωνικὴ συνθήκη παρέχει ὑπόστασιν καὶ ζωὴν εἰς τὸ πολιτικὸν σῶμα, ἀλλ' ἐκτὸς τούτου παρέχει τοιαύτην εἰς τὴν βούλησιν αὐτοῦ διὰ τῆς νομοθεσίας, διότι ἡ ἀρχικὴ συνθήκη, δι' ἧς τὸ σῶμα τοῦτο σχηματίζεται, οὐδὲν ὀρίζει τῶν δεόντων πρὸς συντήρησιν· Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῶν νόμων, ἀναποφεύκτων ὄρων τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, οἵτινες τίθενται ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τοῦ εἰς τοὺς νόμους ὑποτεταγμένου. Ἀλλὰ τίνας τρόπους θὰ τεθῶσιν οἱ νόμοι οὗτοι; Ἡ καθολικὴ βούλησις εἶνε μὲν ἀείποτε δικαία, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πεφωτισμένη, κατανοοῦσα ὀρθῶς τὰ ἀντικείμενα, πολλάκις δὲ δυναμένη νὰ παραπλανηθῇ· ὁ λαὸς θέλει τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ δὲν τὸ βλέπει πάντοτε· οἱ δὲ ἰδιῶται τὸ βλέπουσιν, ἀλλὰ τὸ ἀπορρίπτουσιν. Ἐντεῦθεν παρίσταται ἡ ἀνάγκη ἀνδρός, δυναμένου ν' ἀνακαλύψῃ τοὺς

¹ L. I. ch. VIII, IX.   ² L. II. ch. I, II,   ³ L. II. ch. III.

συμφορωτέρους εἰς τὰ ἔθνη κοινωνικοὺς ὄρους, πνεύματος ὑπερτέρου τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Ὁ τοιοῦτος ἀνὴρ πρέπει νὰ ᾔηνε ἕκτακτος, τοῖς θεοῖς ἴσος· ἡ λειτουργία αὕτη εἶνε ἡ ἐξοχωτέρη πάσης ἀνθρωπίνης, διότι ὁ ταλμῶν ν' ἀναλάβῃ τὴν νομοθεσίαν ἐνὸς λαοῦ, πρέπει νὰ αἰσθανθῇ ἐαυτὸν εἰς κατέστασιν νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, νὰ μεταμορφώσῃ ἕκαστον ἄτομον, ν' ἀλλοιώσῃ τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ τὴν ἐνισχύσῃ, νὰ ὑποκαταστήσῃ μερικὴν καὶ ἠθικὴν ὑπαρξιν εἰς τὴν ἀνεξάρτητον ἐκείνην, ἣν ἄπαντες ἐλάβομεν ἀπὸ τῆς φύσεως· πρέπει, ἐν ἐνὶ λόγῳ, ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὰς ἰδίαις δυνάμεις, διὰ νὰ τῷ δώσῃ ἑτέρας ξένας, ὧν δὲν δύναται νὰ ποιήσῃ χρῆσιν ἄνευ τῆς βοήθειας τῶν ἄλλων. Καθ' ὅσον αἱ φυσικαὶ αὗται δυνάμεις εἶνε νεκραὶ καὶ ἐκμηδενισμέναι, κατὰ τσοῦτον αἱ ἐπίκτητοι εἶνε μεγάλαι καὶ διαρκεῖς, ἡ δὲ σύστασις μόνιμος καὶ τελεία, οὕτως ὥστε, ἐὰν ἕκαστος πολίτης οὐδὲν δύναται νὰ πράξῃ ἢ διὰ πάντων τῶν ἄλλων, καὶ ἡ κτηθεῖσα ὑπὸ τοῦ συνόλου ἰσχύς εἶνε ἴση ἢ ὑπερέρα πρὸς τὸ σύνολον τῶν φυσικῶν δυνάμεων ὅλων τῶν ἀτόμων, δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ἡ νομοθεσία περιῆλθεν εἰς τὸ ὑπέρτατον σημεῖον, εἰς ὃ δύναται νὰ περιέλθῃ.¹⁾

Πᾶσα νομοθεσία πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὰ δύο ταῦτα πρώτιστα ἀντικείμενα: τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἰσότητά· ἀλλ' ἡ ἰσότης, λέγουσίν τινες, εἶνε θεωρητικὴ χίμαιρα, μὴ δυναμένη νὰ λάβῃ πραγματικότητα. Ἄλλ' ἂν ἡ κατὰχρησις εἶνε ἀφρευκτος, ἔπεται ὅτι δὲν πρέπει νὰ κενωκωθῇ; Προφανῶς δὲ διότι ἡ δύναμις τῶν πραγμάτων τείνει νὰ καταστρέψῃ τὴν ἰσότητά, ἡ ἰσχύς τῆς νομοθεσίας πρέπει νὰ ἀφορᾷ αἰετοτε πρὸς συντήρησιν αὐτῆς. Καλλίστη πολιτεία εἶνε ἐκείνη, ἐν ἣ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότης διατελοῦσιν ἐν ἁρμονίᾳ, τοῦτο δὲ δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ, ἢ διὰ προσφόρων νόμων, συμφώνων πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν φύσιν τοῦ τόπου. Οὗτοι οἱ νόμοι παρίστανται ὑπὸ διαφόρους σχέσεις: πρῶτον, ὡς σχέσεις τοῦ συνόλου πρὸς τὸ σύνολον, ἡγουν τοῦ κυριάρχου πρὸς τὴν πολιτείαν, καὶ οὗτοι εἶνε οἱ καλούμενοι πολιτικοὶ καὶ θεμελιώδεις νόμοι· δευτέρω σχέσις εἶνε ἡ τῶν μελῶν πρὸς ἄλληλα, ἢ πρὸς τὸ σῶμα ὁλόκληρον· ἀστικοὶ νόμοι· τρίτη σχέσις εἶνε ἡ τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν νόμον· ποινικοὶ νόμοι, ἧτοι ἰδιαιτέρον τι εἶδος νόμων καὶ ἡ ἐπικύρωσις πάντων τῶν ἄλλων. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν τριῶν τούτων, ὑπάρχει καὶ τετάρτη σχέσις, ἡ σπουδαιοτάτη πασῶν, ἣτις οὔτε ἐπὶ τοῦ μαρμάρου χαράττεται, οὔτε ἐπὶ τοῦ χαλκοῦ, ἀλλ' ἐν ταῖς καρδίαις τῶν πολιτῶν· αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ἀληθὲς σύνταγμα τῆς πολιτείας, ἰσχυροποιεῖται καθ' ἐκάστην, ὅταν δὲ οἱ ἄλλοι νόμοι γηρέσκουσιν ἢ ἀποσβέννυνται, τοὺς ἐμψυχοῖ ἢ τοὺς συμπληροῖ, διατηρεῖ ἕνα λαὸν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ συντάγματος του, καὶ ὑποκαθιστᾷ ἀνεπαίσθητος τὴν ἰσχὺν τῆς συνηθείας εἰς

1) L. II. ch. VII.

τὴν τῆς αὐθεντείας. Εἶνε τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, καὶ πρὸ παντὸς ἡ δημοσία γνώμη ἄγνωστον πρᾶγμα εἰς τοὺς ἡμετέρους πολιτικούς, ἀλλ' ἄφ' οὗ ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία πασῶν τῶν ἄλλων πρᾶγμα, περὶ οὗ κρύφα ἀσχολεῖται ὁ μέγας νομοθέτης, ἐνῶ φαίνεται περιοριζόμενος εἰς κανονισμοὺς, οἵτινες δὲν εἶνε ἢ ἡ ἀψίς τοῦ θόλου, ἐνῶ τὰ ἦθη, βραδέως γεννώμενα, σχηματίζουσιν ἐπὶ τέλους τὴν ἀκλόνητον κλειδα ¹⁾.

Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν νόμων ἀπαιτεῖται φυσικὴ δύναμις, ἱκανὴ νὰ ἐφαρμόζη αὐτοὺς, ἐγγυωμένη πᾶσαν αὐτῶν ἐνέργειαν καὶ λειτουργίαν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, τῆς κυβερνήσεως, μεσάζοντος σώματος μεταξὺ ὑπηκόων καὶ κυριάρχου, ἐπιφορτισμένου τὴν ἐκτέλεσιν τῶν νόμων καὶ τὴν τήρησιν τῆς ἀστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας· αὕτη ἡ κυβέρνησις, λαμβάνουσα τὰς διαταγὰς παρὰ τοῦ κυριάρχου, καὶ μεταδίδουσα αὐτὰς εἰς τὸν λαόν, εἶνε ἐν σμικρῷ ὅ,τι τὸ περιβάλλον αὐτὴν πολιτικὸν σῶμα εἶνε ἐν μεγάλῳ, ἠθικὸν πρόσωπον, πεπρoικισμένον ὑπὸ διαφόρων δυνάμεων, ἐνεργητικὸν ὡς ὁ κυριάρχης, παθητικὸν ὡς ἡ πολιτεία, δυνάμενον ἢ ἀποσυντεθῆ εἰς διαφόρους ὁμοίας σχέσεις, ἐξ οὗ γεννᾶται κατὰ συνέπειαν νέα ἀναλογία, ἑτέρα δ' ἐν ταύτῃ, κατὰ τὴν τάξιν τῶν δικαστηρίων, μέχρι μεσάζοντός τινος ὅρου ἀδικαιρέτου, τουτέστιν ἐνιαίου ἀρχηγοῦ ἢ ἀνωτάτου ἀρχοντος, ὃν δύναται τις νὰ φαντασθῆ ἐν μέσῳ ταύτης τῆς πρὸς τὰ πρόσω φορᾶς, ὅπως ἡ ἐνότης μεταξὺ τῆς σειρᾶς τῶν κλασμάτων καὶ τῆς τῶν ἀριθμῶν. ²⁾

Ἡ κυβέρνησις παραλλάσσει ἐκάστοτε, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ὑφ' ἧς παρίσταται· ἐντεῦθεν τὰ διάφορα αὐτῆς εἶδη, διακρινόμενα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται· πολλάκις ἐγένετο συζήτησις περὶ τοῦ καλλίστου εἴδους τῆς κυβερνήσεως, χωρὶς νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ἕκαστον τούτων εἶνε ὅτε μὲν τὸ κάλλιστον ὅτε δὲ τὸ χεῖριστον. Ἀλλὰ τὰ πρῶτιστα εἶνε τρία, τὸ δημοκρατικόν, τὸ ἀριστοκρατικόν καὶ τὸ μοναρχικόν· καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶνε τὸ κάλλιστον πάντων, ἀλλὰ τὸ δυσχερέστατον νὰ πραγματοποιηθῆ, δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξεν, οὔτε θὰ ὑπάρξῃ ἀληθῆς δημοκρατία, διότι εἶνε ἐναντίον τῆς φυσικῆς τάξεως, ὅπως ὁ μέγας ἀριθμὸς κυβερνᾷ, ὁ μικρὸς δὲ κυβερνᾶται. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοιαύτης κυβερνήσεως ἀπαιτεῖται εὐάριθμος λαός, εὐχερῶς δυνάμενος νὰ συναθροισθῆ, ἐνθα ἕκαστος πολίτης δύναται νὰ γνωρίσῃ τοὺς ἄλλους· μεγάλη ἠθῶν ἀπλότης, προλαμβάνουσα τὸ πλῆθος τῶν ὑποθέσεων καὶ τῶν ἀκανθωδῶν συζητήσεων, μεγάλη ἰσότης ἐν ταῖς κοινωνικαῖς τάξεσι καὶ ἐν τῇ παρουσίᾳ, ἀνευ τοῦ ὁποίου ἡ ἰσότης δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον· τέλος, ὀλίγη ἢ οὐδεμία πολυτέλεια, διότι ἡ αὕτη εἶνε ἡ συνέπεια τοῦ πλούτου, ἢ καθιστᾷ αὐτὸν ἀναγκαῖον· διαφθείρει συγχρόνως τὸν πλούσιον καὶ τὸν πένητα, πωλεῖ τὴν πατρίδα εἰς

¹⁾ L. II. ch. XII.   ²⁾ L. III. ch. I.

τὴν μαλθακότητα καὶ τὴν ματαιότητα, καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τῆς πολιτείας τοὺς πολίτας, ἵνα ὑποδουλώσῃ τοὺς μὲν εἰς τοὺς δὲ, καὶ πάντας εἰς τὴν δημοσίαν γνώμην. Ἐκτὸς τούτου, ἡ δημοκρατία ὑπόκειται εἰς ἐμφυλίους σπαραγμοὺς, τείνουσα ἀείποτε πρὸς νεωτερισμοὺς, ἔχουσα δὲ χρεῖαν πρὸς συντήρησιν ἐγρηγόρσεως καὶ θάρρους. Ἐν γένει τοσοῦτον τελεία κυβέρνησις δὲν προσήκει εἰς ἀνθρώπους, καὶ μόνος λαὸς θεῶν ἠδύνατο γὰρ κυβερνηθῆ δημοκρατικῶς. ¹⁾

Ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία εἶνε ἢ φυσικὴ, ἢ ἐκλεκτικὴ, ἢ κληρονομικὴ· ἡ πρώτη προσήκει εἰς ἀπλοῦς λαοὺς, ἡ δευτέρα εἶνε ἡ χειρίστη πασῶν τῶν κυβερνήσεων, ἡ δὲ τρίτη εἶνε ἡ καλλίστη, ἡ ἰδίως ἀριστοκρατία. Ἐν αὐτῇ, ἐκτὸς τῆς διακρίσεως τῶν δύο ἐξουσιῶν, τὰ μέλη τῆς κυβερνήσεως ἐκλέγονται, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν ἐγγυήσεων, τῆς εὐθύτητος, τῆς παιδεύσεως, τῆς πείρας· ἐπὶ πλέον, αἱ συναλεύσεις διεξάγονται ἀνέτως, αἱ ὑποθέσεις συζητοῦνται μετὰ μείζονος τάξεως, ἡ δὲ πίστις τῆς πολιτείας εἶνε μεγαλητέρα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ· εἶνε ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ καλλίστη καὶ ἡ φυσικωτάτη τάξις, διότι οἱ σοφώτεροι κυβερνοῦσι τὸ πλῆθος, καὶ τοῦτο πρὸς ὄφελος τῆς πολιτείας, ἥμιστά δὲ πρὸς ἴδιον ὄφελος· ἐντεῦθεν παρίσταται ἀνάγκη, ὅπως ὑπάρχῃ ἀνισὸς τις διανομῆ τοῦ πλοῦτου, ἄνευ βλάβης τῆς κοινωνικῆς εὐρυθμίας, ἀναγκαίου ὄντος ἵνα ἡ διαχείρησις τῶν δημοσίων ὑποθέσεων ἦνε ἐμπεπιστευμένη εἰς τοὺς δυναμένους ν' ἀφιερῶσι πρὸς τοῦτο τὸν χρόνον αὐτῶν· οὐχ ἦττον ὁ λαὸς ὀφείλει γὰρ γινώσκειν καὶ ν' ἀποδεικνύῃ πολλάκις, ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἐκτιμῆσει τῶν ἀνθρώπων λόγοι ἰσχυρότεροι τοῦ πλοῦτου ²⁾.

Ἐν τῇ δημοκρατίᾳ καὶ τῇ ἀριστοκρατίᾳ ἡ κυβέρνησις εἶνε πρόσωπον ἀθροιστικόν, συνδεδεμένον διὰ τῆς ἰσχύος τῶν νόμων, καὶ θεματοφύλαξ ἐν τῇ πολιτείᾳ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας· πᾶν τοῦναντίον συμβαίνει ἐν τῇ μοναρχίᾳ· ἡ ἠθικὴ ἐνότης, ἡ ἀποτελοῦσα τὸν ἡγεμόνα, εἶνε συγχρότως φυσικὴ ἐνότης, ἐν ἣ ἀπασαὶ αἱ δυνάμεις, ἅς ὁ νόμος συνενοῖ μετὰ τῆς ἡμετέρας διὰ τοσοῦτου ἀγῶνος, εὐρίσκονται φυσικῶς συνηνωμένα. Οὕτως ἡ βούλησις τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἡγεμόνος, ἡ δημοσία ἰσχύς τῆς πολιτείας καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ἰσχύς τῆς κυβερνήσεως, ἅπαντα τὰ ἐλατήρια τῆς μηχανῆς κρατοῦνται ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς καὶ πάντα βαίνουσι πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν, ἀλλ' οὐχὶ πρὸς τὸν τῆς δημοσίας εὐδαιμονίας, διότι ἡ ἰσχύς τῆς διοικήσεως στρέφεται ἀκαταπαύστως ἐπὶ βλάβῃ τῆς πολιτείας. Ἐντεῦθεν τὸ μοναρχικὸν πολιτικὸν εἶνε ἦττον τοῦ δημοκρατικοῦ, διότι ἐν τούτῳ μὲν ἡ δημοσίαι φωνὴ ἀναβιβάζεται εἰς τὰς πρώτας θέσεις σχεδὸν πάντοτε ἄνδρες πεφωτισμένους, ἐνῶ ἐν τῇ μοναρχίᾳ ἐπιτυγχάνουσι συνήθως οἱ μικροπραξίαι καὶ οἱ μικροραρκαδιοῦργοι. Ὁ λαὸς ἀπατᾶται ἦττον τοῦ ἡγεμόνος ἐν τῇ ἐκλογῇ αὐτοῦ· ἀληθῆ ἔχων ἀξίαν, εἶνε ἐπίσης σπάνιος

¹⁾ L. III. ch. III—IV.   ²⁾ L. III. ch. V.

ἐν τῷ ὑπουργείῳ, ὅσον τις μωρὸς ἐπὶ κεφαλῆς δημοκρατικῆς κυβερνήσεως. Τὸ ἐπαισιωχτότερον αἴτιον τῆς μοναρχίας εἶνε ἡ δυσχερεία τῆς εὐρέσεως κατὰλλήλου διαδόχου· καὶ ἐν μὲν τῇ ἐκλεκτικῇ μοναρχίᾳ, αἱ ἐκλογαὶ ἀφίνουσιν ἐπικίνδυνα διαλείμματα· εἶνε θυελλώδεις, ἢ δὲ διαφθορὰ καὶ ἡ ραδιουργία μίγνυνται ἐν τῇ ἐκλογῇ. Δυσχερὲς ἐκεῖνος, εἰς ὃν ἡ πολιτεία ἐπωλήθη, νὰ μὴ τὴν πωλήσῃ ἐκ περιτροπῆς, ἀποζημιούμενος διὰ τὸ χρέιμα, τὸ ὁποῖον ἐξεβίασαν ἀπ' αὐτοῦ οἱ μεγιστάνες· θεῶν δὲ ἡ βράδιον τὰ πάντα καθίστανται ἀργυρώνητα ὑπὸ τοιαύτην διοίκησιν, καὶ ἡ εἰρήνη, ἣς ἀπολαύουσι τότε ὑπὸ τοῦ βασιλεῖς, εἶνε χείρων τῆς ἀταξίας ἐν τῇ μεσοβασιλείᾳ. Ἐντεῦθεν ὁ λόγος τῆς κληρονομικῆς μοναρχίας παρὰ τισιν οἰκογενείαις, πρὸς ἀποφυγὴν πάσης διενέξεως· οὕτω δὲ ἀπὸ τὰ αἴτια, τὰ συμβαίνοντα ἐν ταῖς μεσοβασιλείαις τῶν ἐκλεκτικῶν μοναρχιῶν, προετιμήθη ἡ φαινομένη ἐκείνη γαλήνη ὑπὸ ἡγεμόνας τέρατα, παιδία, μωρούς· ἀνὴρ, ἀνκτραφεὶς ὅπως ἀρχὴ τῶν ἄλλων, στερεῖται συνήθως δικαιοσύνης καὶ λόγου· πλημμελεστάτη εἶνε ἡ ἀνκτροφή τῶν ἡγεμονοπαίδων· γινώσκομεν δ' ἐκ τῆς ἱστορίας, ὅτι οἱ μέγιστοι τῶν βασιλέων δὲν ἀνετρέφθησαν διὰ νὰ βασιλεύσωσι· διότι τὸ βασιλεύειν εἶνε ἐπιπέδη, ἣν πρέπει τις καλῶς νὰ ἐκμάθῃ, διὰ νὰ καταστῇ κάτοχος αὐτῆς).

Δὲν εἶνε κατὰλληλα εἰς τινὰ τόπον πάντα τὰ εἶδη τῶν κυβερνήσεων. Ἀλλαχοῦ μὲν εἶνε κατὰλληλον τὸ μοναρχικόν, ἀλλαχοῦ δὲ τὸ δημοκρατικόν πολίτευμα· διότι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶνε προϊόν πάντων τῶν κλιμάτων, ἀρμόζουσα εἰς πάντας τοὺς λαούς. Ἡ ἐξωτερικὴ φύσις, τὸ κλίμα, ἐξασκεῖ μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μορφώσεως τῶν πολιτευμάτων, καθ' ὅσον ἕνεκα τῆς κλιματικῆς ἰδιοφυίας μιᾶς χώρας, ὁ λαὸς εἶνε μάλλον ἢ ἥττον ζωηρὸς, ἐπιρρεπέστερος ἢ μὴ πρὸς τὸ αἰσθημα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ γονιμότης ἢ ἡ στείρωσις ἐνὸς τόπου, ἡ ἐργατικότης ἢ ἡ νωθρία τῶν κατοίκων, ἡ σωματικὴ ἢ ἡθικὴ ἰσχὺς αὐτῶν, ἡ οἰκονομικὴ αὐτῶν κατάστασις, πάντα ταῦτα ἔχουσιν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν μόρφωσιν ἢ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτεύματος. Ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ μὲν μοναρχία προσήκει εἰς πλούσια ἔθνη, ἡ δὲ ἀριστοκρατία εἰς τὰ μέτριον ἔχοντα πλοῦτον καὶ ἔκτασιν, καὶ ἡ δημοκρατία εἰς τὰς μικρὰς καὶ πενικρὰς πολιτείας²⁾.

Ἐν τῇ πολιτείᾳ δὲν χωρεῖ ἀντιπροσωπεύει· ἡ θεωρία τῆς ἀντιπροσωπεύει τοῦ λαοῦ εἶνε ψευδής, θεωρητικὸν πλάσμα, ἀνευ ὑποστάσεως. Ἡ κυριαρχία ἐνὸς λαοῦ δὲν δύναται ν' ἀντιπροσωπευθῇ, δι' ὃν λόγον δὲν δύναται καὶ ν' ἀπαλλοτριωθῇ, καθὼ ὑφισταμένη ἐν τῇ καθολικῇ βουλήσει, ἢ δὲ βούλησις δὲν ἀντιπροσωπεύεται. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ οὔτε εἶνε, οὔτε δύναται νὰ ᾔνε ἀντιπρόσωποι του· εἶνε ἐπίτροποι αὐτοῦ, μὴ δυνάμενοι ν' ἀποφασίσωσι τι ὀριστικῶς. Νόμος, μὴ προσωπικῶς ὑπὸ τοῦ

¹⁾ L. III, ch. VII. ²⁾ L. III ch. VIII.

λαοῦ ἐπικυρωθεῖς, εἶνε ἄκυρος. Ὁ ἀγγλικὸς λαὸς φρονεῖ ὅτι εἶνε ἐλεύθερος, ἀλλ' ἀπατᾶται τὰ μέγιστα εἶνε τοιοῦτος, διχοκρούσης μόνον τῆς ἐκλογῆς τῶν μελῶν τοῦ Κοινοβουλίου, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐκλογὴν καθίσταται δούλος καὶ πάλιν. Τότε ἄρα λαὸς τις εἶνε ἐλεύθερος, αὐτὸς ἀμέσως ἐκλέγων τὴν κυβέρνησιν, μόνον δ' ἐν τοιαύτῃ περιστάσει ἀπορρέει αὕτη ἀληθῶς ἀπὸ τῆς τοῦ λαοῦ βουλήσεως¹⁾.

Πολλάκις, μεθ' ὄλην τῶν νόμων τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν ἐν γένει εὐεξίαν τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἡ πολιτεία, ἐνεκὰ ἀπρόσπρων αἰτίων, ἔρχεται εἰς κίνδυνον. Πρὸς σωτηρίαν τότε αὐτῆς ὑπαγορεύονται ἔκτακτα μέτρα, ὧν τὸ δραστικώτατον εἶνε νὰ κοιμηθῶσιν ἐπὶ τινὰ χρόνον οἱ νόμοι. Πρὸς ἀσφαλεστέραν ἐνέργειαν κατὰ τοῦ κινδύνου, πρέπει νὰ αὐξηθῇ ἡ ἐνέργεια τῆς κυβέρνησεως, τοῦτο δ' ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς εἰς ἓν ἢ δύο πρόσωπα συγκεντρώσεως αὐτῆς. Ἄν δὲ ὁ κίνδυνος εἶνε τοιοῦτος, ὥστε ὁ νόμος εἶνε πρόσκομμα εἰς τὴν ἀσφάλειαν, τότε διορίζεται τις ὑπέρτατος ἀρχηγός, ὅστις ἐπιβάλλων σιωπὴν εἰς πάντας τοὺς νόμους, διακόπτει ἐπὶ τινὰ στιγμήν τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν· ὁ ὑπέρτατος οὗτος ἀρχηγός δύναται νὰ πράξῃ τὰ πάντα, ἐκτὸς τῆς νομοθεσίας. Ἄλλως τε, καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἡ ἐπιτροπεία αὕτη χορηγηθῇ αὐτῷ, συμφέρον εἶνε νὰ δριτθῇ ἡ διάρκειά αὐτῆς εἰς συντομώτατον χρόνον, μηδέποτε δυνάμενον νὰ μηκυνθῇ. Διότι ἐν ταῖς κρίσεσιν, ἐνεκὰ τῶν ὀποίων θεμελιοῦται ἡ δικτατορία, ἡ πολιτεία κατεστράφη ἢ ἐσώθη ἀμέσως, παρελθούσης δὲ τῆς ἀνάγκης, ἡ δικτατορία καθίσταται τυραννικὴ ἢ ματαία²⁾. Τὸν θεσμόν τοῦτον τῆς δικτατορίας ἐδανείσθη ὁ Ρουσσὸς ἀπὸ τῆς Ρώμης, ἀφ' ἧς τε καὶ ἀπὸ τῆς Σπάρτης λαμβάνει καὶ ἄλλας ἀρχὰς τῆς ἀρχαίας πολιτείας, ἧς τὰ ἰδεώδη, τοσοῦτον ξένα πρὸς τὸν αἰῶνα ἐκεῖνον, τοσοῦτον ἀπησχόλησαν τὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέως.

Μεταξὺ τῶν σπουδαιοτάτων ζητημάτων τῆς «Κοινωνικῆς Συνθήκης» εἶνε καὶ τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα, ἡ θρησκεία τῆς πολιτείας. Ἡ θρησκεία, ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὴν κοινωνίαν, εἶνε ἡ γενικὴ ἢ μερικὴ, καὶ δύναται νὰ διαίρεθῇ εἰς δύο εἶδη, τὴν θρησκείαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν τοῦ πολίτου. Καὶ ἡ μὲν πρώτη, ἄνευ νοῶν, βωμῶν, ἱεροτελεστίας, περιορισμένη ἐν τῇ ἐσωτερικῇ λατρείᾳ τοῦ ὑπερτάτου θεοῦ καὶ εἰς τὰ αἰώνια τῆς ἠθικῆς καθήκοντα, εἶνε ἡ ἀγνή καὶ ἀπλή θρησκεία τοῦ εὐαγγελίου, ὁ ἀληθὴς θεῖσμός, δυνάμενος νὰ κληθῇ φυσικὸν θεῖον δίκαιον· ἡ δὲ ἑτέρα, ἐγγεγραμμένη ἐν ἐνὶ μόνῳ τόπῳ, δίδει αὐτῷ τοὺς θεοὺς, τοὺς πολιούχους αὐτοῦ προστάτας· ἔχει τὰ δόγματά της, τὰς ἱεροτελεστίας της, τὴν ὑπὸ τῶν νόμων διαγεγραμμένην ἐξωτερικὴν αὐτῆς λατρείαν· ἐκτὸς τοῦ πιστεύοντος εἰς αὐτὴν ἔθνους, πάντα τ' ἄλλα εἶνε ἄπιστα, ξένα, βάρβαρα· ἐπεκτείνει τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματα

¹⁾ L. III. ch. XV. ²⁾ L. IV ch. VI.

τοῦ ἀνθρώπου τοσοῦτον μακρὰν, ὅσον καὶ οἱ βωμοὶ αὐτῆς. Τοιαῦται ὑπῆρξαν ἀπασαὶ αἱ θρησκεῖαι τῶν πρώτων λαῶν, εἰς ἃς δύναται τις νὰ δώσῃ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ ἀστικοῦ ἢ θετικοῦ δικαίου. Πολιτεία, μὴ ἔχουσα ἀνεγνωρισμένην θρησκείαν, εἶνε ἀνήθικος, διότι ἠθικὴ καὶ θρησκεία εἶνε συμφυῆ πράγματα, ἡ δὲ ἠθικὴ εἶνε ἡ βᾶσις τῆς πολιτείας. Δύναται τις νὰ ἔχῃ προσωπικὴν θρησκευτικὴν πίστιν, ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν τῆς πολιτείας· ἀλλ' αὕτη πρέπει νὰ ἔχῃ ὠρισμένην θρησκείαν, συντελοῦσαν πρὸς τὸν ὑπ' αὐτῆς ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν. Οὕτως ἡ θρησκεία τοῦ Ρουσσῶ, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Χόββη, πρέπει νὰ ὑπηρετῶσι τὸν σκοπὸν τῆς πολιτείας. Ἐντεῦθεν καταλήγει εἰς τὸ ἐπόμενον συμπέρασμα, ἀπόζον οὐκ ὀλίγησ ὁσμῆς ἱερεξεταστικῆς πυρᾶς: ὑπάρχει ὁμολογία καθαρᾶς ἀστικῆς πίστεως, ἧς τὰ ἄρθρα ἀπόκειται νὰ ὀρίσῃ ὁ κυριάρχης, οὐχὶ ὡς ὠρισμένα θρησκευτικὰ δόγματα, ἀλλ' ὡς κοινωνικὰ αἰσθήματα, ἀνευ τῶν ὁποίων ἀδύνατον νὰ ᾔηνε τις ἀγαθὸς πολίτης καὶ πιστὸς ὑπήκοος. Μὴ δυνάμενος δὲ νὰ ὑποχρεώσῃ τινὰ εἰς τὴν πίστιν αὐτῶν, δύναται νὰ ἐξορίσῃ ἀπὸ τῆς πολιτείας πάντα μὴ πιστεύοντα· καὶ τοῦτον, οὐχὶ ὡς ἄθεον, ἀλλ' ὡς ἀκοινωνήτον, ἀνίκανον ν' ἀγαπήσῃ εἰλικρινῶς τοὺς νόμους, τὴν δικαιοσύνην, καὶ νὰ θυσιάσῃ ἐν ἀνάγκῃ ἑαυτὸν εἰς τὸ καθήκον, ἀν δέ τις, ἀναγνωρίσας δημοσίᾳ τὰ δόγματα ταῦτα, συμπεριφέρεται ὡσεὶ μὴ πιστεύων εἰς αὐτὰ, τιμωρηθῆτω θανάτῳ· διέπραξε τὸ μέγιστον τῶν ἐγκλημάτων, ψευθεὶς ἐνώπιον τῶν νόμων¹⁾.

Τοιοῦτον τὸ σύνολον, τὰ πνεῦμα, ἡ θεωρία τῆς κοινωνικῆς συνθήκης. Δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ λεχθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Ρουσσῶ δὲν εἶνε ὁ πατὴρ τῆς θεωρίας· ὑπῆρξε μόνον ὁ εὐφραδέστερος θεωρητικὸς αὐτῆς, εἰς τέλειον αὐτὴν ἀναγαγὼν πολιτικὸν σύστημα. Ἐν τούτοις ἡ θεωρία εἶνε πανάρχαιος· ὁ Πλάτων ὑπηνίξατο ἤδη τὸν τοιοῦτον σχηματισμὸν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἐν τῇ Πολιτείᾳ· ἀλλὰ πραγματικώτερον ἀνεπτύχθη αὕτη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑκτου αἰῶνος, ἐν τῇ πάλῃ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας. Οἱ Ἰησουῖται Bellarmín καὶ Μαρία Πά, μαχόμενοι κατὰ τῶν ἀξιώσεων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἔρριψαν τὰ σπέρματα τῆς θεωρίας ταύτης, ἧτις μετ' ὀλίγον διετυπώθη εὐρύτερον ὑπὸ τοῦ Οὐγῶνος Γροτίου, τοῦ Πουφενδορφίου, τοῦ Σπινόζα, τοῦ Χόββη, τοῦ Λωκίου, ὧν οἱ μὲν, ὡς ὁ Χόββη, ἐξήγαγον συμπεράσματα ὑπὲρ τῆς μοναρχίας, οἱ δὲ ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας. Ἡ θεωρία αὕτη ἤδη ἀναπτυχθεῖσα, μέχρι τῶν τελευταίων αὐτῆς συμπερασμάτων, ὑπὸ τοῦ Ρουσσῶ, κατέστη τὸ πολιτικὸν εὐαγγέλιον τῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας· συγχρόνως ἐν Γερμανίᾳ ἐπέδρα ἐπὶ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Φίχτου, μεθ' ὧν αὐτῆς τὰς πλάνης, χρησιμεύει μέχρι τῆς

¹⁾ L. IV ch. VIII.

σήμερον ὡς σημασία πολιτικῆς σχολῆς καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Εὐρώπῃ.
 Εἶνε ἀληθὴς ἡ θεωρία αὕτη, ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ ἐλάχιστον ἱστορικὸν κῶρος, ἢ στηρίζεται μόνον ἐπὶ ἀπλῆς καὶ ἀσφαλιστοῦ ἐκ τῶν προτέρων συλλήψεως; Ἐκ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν χρονικῶν τῆς ἀνθρωπότητος ἀποδείκνυται, καὶ οὐδαμῶς δύναται ν' ἀμφισβητηθῆ, ὅτι πᾶσα πολιτεία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ· αὕτη εἶνε ἡ πρώτη ἐκδήλωσις τῆς πρὸς κοινωνικὸν βίον τάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀπορρέουσα ἀπὸ τῆς ἐμφύτου αὐτοῦ κοινωνικότητος. Ὁ ἀνθρώπος, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, φύσει πολιτικὸν ζῶον, μόνον ἐν κοινωνίᾳ, οὐχὶ δ' ἀγριον ζῶν βίον, τελεῖ τὴν ποικίλην αὐτοῦ ἀνάπτυξιν· ἀκατάσχετον αἰσθημα ἐνόητος, ἀπορρέον ἀπὸ τῶν μυχαϊμάτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, φέρει αὐτὸν πρὸς τὴν κοινωνικὴν συνάντησιν· δὲν εἶνε τοῦτο τεχνητὸν, οὔτε ἀπλῆς ἀνάγκης προϋπὸν, ὡς δοξάζουσι οἱ θεωρητικοὶ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης, ἀπὸ τοῦ πολίτου τῶν Ἀθηναίων μέχρι τοῦ πολίτου τῆς Γενεύης· δικαίως δ' ἔλεγεν ὁ Filangieri, ὅτι ὁ ἐν τοῖς δάσει πλανώμενος ἀνθρώπος δὲν εἶνε ὁ φυσικὸς, ἀλλ' ὁ διεφθαρμένος ἀνθρώπος·¹⁾ ἀληθῶς μόνον ἐκτροπὴ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, μόνον ψυχολογικὴ αὐτῆς ἀλλοίωσις δύναται ν' ἀπομακρύνῃ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη ἡ κοινωνικότης ἀναπτύσσεται ἅμα τῇ πρώτῃ στιγμῇ τῆς ἐκδήλωσεως τῆς συνειδήσεως· εἶνε τὸ φίλτρον τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα, ἡ ἀφοσίωσις τῶν τέκνων εἰς τοὺς γονεῖς, οὐχὶ τοσοῦτον ἐκ φυσικῆς ἀνάγκης, ὅσον ἐξ ἠθικῆς κλίσεως. Οὕτω σχηματίζεται ἡ οἰκογένεια, πρώτη βαθμὶς τῆς πολιτείας· καὶ μετ' αὐτὴν ἡ γενεά, ἡ φυλὴ, τὸ ἔθνος, ἐκπροσωπούμενον ἰδίως διὰ τῆς πολιτείας, αὐτοφουστὸς τῆς οἰκογενείας ἐξελίξεως, ἥμιστος δὲ πηγαζούτης ἀπὸ ὀρισμένης κοινωνικῆς συμβάσεως. Ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς οὐδεμίαν ἔχομεν ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἀληθοῦς τῆς θεωρίας· εἶνε ἀληθὴς, ὅτι οἱ ὑπέρμαχοι αὐτῆς ἰσχυρίζονται ὅτι διὰ συμβάσεως ἐσχηματίσθησαν αἱ ἐλεύθεροι πολιτεαί τῆς Ἑλβετίας καὶ τῆς ἀμερικανικῆς Ὁμοσπονθίας ἐπὶ ἱστορικῶν χρόνων, ἀνάλογα δὲ περίπου παραδίδουσι ἡμῖν αἱ παραδόσεις καὶ οἱ χρονογράφοι τῆς ἀρχαίας Ρώμης περὶ τῆς πρώτης αὐτῆς συστάσεως· ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶνε παρακεκινδυνευμένον καὶ ἱστορικῶς ἀνακριβές· διότι αἱ πολιτεαὶ αὗται ὑφίσταντο ἤδη, λαβοῦσαι μόνον νέον πολιτικὸν τύπον, ἐξ ὁμοφωνίας τῶν κοινωνικῶν μελῶν προελθόντα.

Οὕτω καταδείκνυται καὶ λογικῶς καὶ ἱστορικῶς τὸ πρῶτον τῆς θεωρίας ψεῦδος· ἀλλ' ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει τῆς πολιτικῆς ἰδέας, αὕτη ἔμελλε νὰ παραγάγῃ γενναῖα ἀποτελέσματα· ἦτο ἡ ἐκδήλωσις τοῦ πνεύματος τῆς ἀτομικότητος, τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας, ἧτις ἤρξατο διαπνέουσα τὴν ἐκνευρισμένην Εὐρώπην· πρὶν ἢ ἐπιδικτυπωθῆ ὑπὸ πολιτικοῦ συγγραφέως, εἶχεν ἐκδηλωθῆ ἤδη ἐν ταῖς διαφόροις ἀποπειραῖς πολιτικῶν

1) *Scienza della Legislazione*, L. I. ch. I.